

УДК 349.3.

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.63>

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ВСТАНОВЛЕННЯ ЮРИДИЧНОГО ФАКТУ ПРО ФАКТИЧНІ ШЛЮБНІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Менджул М.В.,

*докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-3893-4402*

Менджул М.В. Проблемні аспекти встановлення юридичного факту про фактичні шлюбні відносини в умовах війни.

Досліджено проблемні аспекти встановлення юридичних фактів наявності фактичних шлюбних відносин в умовах війни, зауважено на зростанні кількості судових справ, коли один із партнерів загинув на війні, а інший змушений звертатися до суду для захисту своїх майнових прав та прав дітей.

Зауважено, що правові основи для визнання фактичних шлюбних відносин закладені у самому визначенні поняття «сім'я», виокремленні осіб, що її утворюють, а також передбаченні Сімейним кодексом України такої підстави для створення сім'ї як «інші підстави, не заборонені законом і такі, що не суперечать моральним засадам суспільства». Підкреслено відсутність єдиного наукового підходу до термінології і застосування вченими різних понять. Доведено вірність використання терміну «фактичні шлюбні відносини», який є синонімом «фактичного сімейного союзу», запропонованим розробниками оновленого Цивільного кодексу України у процесі рекодифікації.

Виокремлено ключові правові позиції, сформовані Верховним Судом під час розгляду справ про визнання юридичного факту фактичних шлюбних відносин, зокрема: встановлення судом факту фактичних шлюбних відносин можливе лише щодо періоду після 01 січня 2004 року, тобто з моменту набрання чинності Сімейним кодексом України; тільки факт перебування у близьких стосунках чоловіка та жінки без доведення факту ведення спільного господарства, наявності спільного бюджету та взаємних прав і обов'язків не є достатнім для визнання чоловіка та жінки фактичним подружжям; сам по собі факт проходження особою військової служби, її реєстрація та постійне проживання у військовій частині не є доказом відсутності між сторонами сімейних відносин, оскільки такі обставини обумовлені виконанням конституційного військового обов'язку; для встановлення факту проживання чоловіка та жінки однією сім'єю без реєстрації шлюбу необхідною є наявність сукупності належних і допустимих доказів, які підтверджують сталі сімейні відносини, спільне проживання, ведення спільного господарства, наявність спільного бюджету та взаємних прав і обов'язків, притаманних подружжю; показання свідків, спільні фотографії, спільна участь у святкових заходах, спільний відпочинок чи перерахування коштів одним із партнерів іншому самі по собі не мають вирішального значення і не можуть бути єдиною підставою для визнання таких відносин фактичними шлюбними та інші.

Ключові слова: юридичний факт, подружжя, шлюб, фактичні шлюбні відносини, батьки та діти, майно, майнові права, одностатеві партнерства, суд, окреме провадження.

Mendzhul M.V. Problematic aspects of establishing a legal fact of de facto marital relations in wartime.

The problematic aspects of establishing the legal facts of the existence of de facto marital relations in wartime conditions are investigated, and the increase in the number of court cases is noted, when one of the partners died in the war, and the other is forced to go to court to protect his property rights and the rights of children.

It is noted that the legal basis for recognizing de facto marital relations is laid down in the very definition of the concept of «family», the separation of persons who form it, as well as the provision by

the Family Code of Ukraine of such a basis for creating a family as «other grounds not prohibited by law and such as do not contradict the moral principles of society». The lack of a unified scientific approach to terminology and the use of different concepts by scientists are emphasized. The correctness of the use of the term «de facto marital relations», which is a synonym for «de facto family union», proposed by the developers of the updated Civil Code of Ukraine in the process of recodification, is proven.

The key legal positions formed by the Supreme Court during the consideration of cases on the recognition of the legal fact of de facto marital relations are highlighted, in particular: the establishment by the court of the fact of de facto marital relations is possible only for the period after January 1, 2004, that is, from the moment the Family Code of Ukraine came into force; the mere fact of being in close relations between a man and a woman without proving the fact of running a joint household, the presence of a joint budget and mutual rights and obligations is not sufficient to recognize a man and a woman as de facto spouses; the fact of a person's military service, his registration and permanent residence in a military unit in itself is not evidence of the absence of family relations between the parties, since such circumstances are due to the fulfillment of constitutional military duty; To establish the fact of a man and a woman living together as one family without registering a marriage, it is necessary to have a set of appropriate and admissible evidence confirming stable family relations, joint residence, running a joint household, the presence of a joint budget and mutual rights and obligations inherent in spouses; witness statements, joint photographs, joint participation in festive events, joint recreation or transfer of funds by one partner to the other are not in themselves decisive and cannot be the only basis for recognizing such relations as de facto marital and others.

Key words: legal fact, spouse, marriage, de facto marital relations, parents and children, property, property rights, same-sex partnerships, court, separate proceedings.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження проблемних аспектів встановлення юридичних фактів наявності фактичних шлюбних відносин в умовах війни зумовлена з одного боку, глибокими соціальними трансформаціями, спричиненими поширенням квазісімейних відносин, з другого боку, війною, масовим переміщенням населення, загибеллю та зникненням безвісти багатьох військовослужбовців. При цьому у випадку не укладення шлюбу чи не бажання його укласти, зросло чимало випадків коли особи мали фактичні шлюбні відносини і проживали до війни однією сім'єю, у випадку загибелі інший із партнерів змушений звертатися до суду для захисту своїх майнових прав та прав на майно дітей. У таких умовах судовий механізм встановлення юридичних фактів про фактичні шлюбні відносини в умовах війни є особливо важливим, адже часто він єдиний ефективний спосіб підтвердження сімейних відносин.

Водночас судова практика у справах про встановлення факту фактичних шлюбних відносин в умовах війни стикається з низкою істотних проблем, зокрема: складність доказування спільного проживання та ведення спільного господарства через втрату документів, знищення житла, неможливість залучення свідків, а також відсутність єдиних підходів у правозастосуванні. Особливої актуальності вказане дослідження набуло через необхідність гарантування балансу між забезпеченням дії принципу правової визначеності та потребою у справедливому підході до захисту прав осіб, які постраждали внаслідок війни. Саме тому, дослідження проблем встановлення юридичного факту наявності фактичних шлюбних відносин у воєнний період має як теоретичне, так і практичне значення.

Метою дослідження є на основі комплексного аналізу виокремити проблемні аспекти встановлення юридичних фактів про фактичні шлюбні відносини в умовах війни на основі аналізу судової практики.

Стан наукової розробки. Окремі проблемні аспекти фактичних шлюбних відносин, здійснення особистих немайнових та майнових прав партнерами у таких союзах в українській науці сімейного права досліджували такі вчені, як В.І. Борисова, В.А. Ватрас, І.В. Жилінкова, З.В. Ромовська, В.О. Кожевникова, Л.В. Красицька, В.І. Труба, В.М. Чернега, Г.В. Чурпіта, О.А. Явор та інші. При цьому, проблемні аспекти встановлення юридичного факту про фактичні шлюбні відносини в умовах війни досліджено не достатньо.

Виклад основного матеріалу. Передумови визнання фактичних шлюбних відносин закладені у понятті сімейних правовідносин. Зокрема, відповідно до пункту 1 частини 2 статті 3 Сімейного кодексу України (далі – СК України), «сім'ю утворюють особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, а також мають взаємні права й обов'язки» [1]. Серед підстав виникнення

сім'ї є укладення шлюбу, а також «інші підстави, не заборонені законом і такі, що не суперечать моральним засадам суспільства», саме такими підставами і будуть фактичні шлюбні відносини.

Разом із тим статистичні дані свідчать про тенденцію до зростання кількості пар, які проживають однією сім'єю без укладення шлюбу. У наукових дослідженнях та правозастосовній практиці для позначення таких відносин використовуються різні терміни, зокрема: «цивільний шлюб», «громадянський шлюб», «гостьовий шлюб», «партнерський шлюб», «конкубінат», «фактичні відносини чоловіка та жінки», «фактичний шлюб», «громадянські чоловік і дружина» тощо [2, с. 37; 3, с. 153].

Водночас слід зауважити, що на разі СК України не містить чіткого правового регулювання поняття фактичних шлюбних відносин, більше правових позицій сформовано судовою практикою, особливо під час війни. Стаття 74 СК України також не дає визначення поняття фактичних шлюбних відносин, проте врегульовує їх ключові ознаки (проживання однією сім'єю, не перебування жодного із партнерів у будь-якому іншому шлюбі) та поширює на майно набуте у фактичних шлюбних відносинах режим спільної сумісної власності, якщо тільки між партнерами не укладено договір про інше.

У науковій літературі доволі часто використовується також термін «квазішлюбні» відносини. Зокрема Р.Ю. Рачинський при цьому зауважує, що правовий режим квазішлюбних відносин суттєво відрізняється від офіційного шлюбу, оскільки ґрунтується переважно на нормах цивільного, а не сімейного права. Це зумовлює низку практичних проблем, зокрема обмеження особистих немайнових прав, складнощі у встановленні батьківства, доведенні спільного майна, реалізації спадкових прав, отриманні аліментів або соціальних гарантій. Причинами таких труднощів є невизначеність правового статусу партнерів, складність і вартість судового доказування та звужений обсяг прав порівняно з подружжям. Науковець також зауважує, на суттєвому обмеженні прав одностатевих пар [4, с. 205-206]. На нашу думку все ж вірним є термін «фактичні шлюбні відносини», який є синонімом «фактичного сімейного союзу», запропонованим розробниками оновленого ЦК України, який у процесі рекодифікації пропонує у статті 1474 проекту визначити дане поняття як «проживання двох осіб протилежної статі однією сім'єю без реєстрації шлюбу, якщо вони не перебувають в іншому шлюбі». При цьому, на нашу думку, необхідно визначення доповнити також словами, «або іншому фактичному сімейному союзу», що буде узгоджуватися із принципами та підходами, напрацьованими Європейською комісією із сімейного права.

Щодо одностатевих партнерств, то їх правовідносини мають бути врегульовані спеціальним законом. У цьому контексті показовою є справа «Маймулахін і Марків проти України», у якій Європейський суд з прав людини визнав, що відсутність у законодавстві України будь-якої форми юридичного визнання стабільних одностатевих відносин позбавляє таких осіб можливості врегулювати ключові аспекти спільного життя та є дискримінаційним за ознакою сексуальної орієнтації. Суд підкреслив, що держава повинна забезпечити рівне ставлення до таких пар і надати їхнім стосункам належний рівень правового захисту, дійшовши висновку про порушення статей 8 і 14 Конвенції [5]. На разі чимало одностатевих партнерств йдуть шляхом визнання через суд факту спільного проживання. При цьому українські суди застосовують позиції ЄСПЛ, зокрема у справі «Маймулахін і Марків проти України», яка «свідчить про можливість визнання фактичних сімейних відносин між особами однієї статі за умови доведення спільного проживання, ведення спільного господарства та наявності взаємних прав і обов'язків» та доходять висновку, що з огляду на визначальну роль сім'ї у сфері правового регулювання та істотний вплив встановлення факту сімейних відносин на обсяг прав і обов'язків осіб, про можливість задоволення вимог заявника та «встановити факт спільного проживання однією сім'єю (фактичних шлюбних відносин)» між особами однієї статі [6].

Щодо визнання юридичного факту фактичних шлюбних відносин, то судовою практикою напрацьовано вже ряд ключових позицій, зокрема:

1) встановлення судом факту фактичних шлюбних відносин можливе лише щодо періоду після 1 січня 2004 року, тобто з моменту набрання чинності Сімейним кодексом України, оскільки КпШС України не передбачав жодних юридичних наслідків для таких відносин. Якщо спірні правовідносини виникли до цієї дати, питання поділу майна має вирішуватися не за нормами сімейного права, а відповідно до статті 17 Закону України «Про власність», як спір між особами, які не є сім'єю. Верховний Суд підтвердив, що у такому випадку сам факт спільного проживання або отримання доходу не є достатнім доказом участі у набутті майна, а показання свідків не можуть підтверджувати розмір фінансового внеску [7].

2) тільки факт перебування у «близьких стосунках чоловіка та жінки без доведення факту ведення спільного господарства, наявності спільного бюджету та взаємних прав і обов'язків» не є достатнім для визнання чоловіка та жінки фактичним подружжям. Верховний Суд зауважив на важливості «наявності належних доказів, що засвідчували б спільне проживання сторін, підтверджували усталений сімейний характер відносин» та підтвердив, що для визнання майна спільною сумісною власністю необхідно довести «не лише самі стосунки чи спільне проживання, а й реальне існування сімейних відносин у їх правовому розумінні» [8].

3) «сам по собі факт проходження особою військової служби, її реєстрація та постійне проживання у військовій частині не є доказом відсутності між сторонами сімейних відносин, оскільки такі обставини обумовлені виконанням конституційного військового обов'язку». Суд виходив із того, що утворення сім'ї може підтверджуватися сукупністю фактичних обставин, зокрема спільним проживанням, народженням дитини, веденням спільного господарства, участю у спільних витратах та подальшою реєстрацією шлюбу. З урахуванням установлених обставин апеляційний суд обґрунтовано визнав факт проживання сторін однією сім'єю без реєстрації шлюбу у період з 1 січня 2004 року до липня 2011 року та відніс квартиру, придбану у цей період за спільні кошти, до об'єктів спільної сумісної власності сторін із визначенням рівних часток, а Верховний Суд залишив такі висновки без змін як такі, що відповідають вимогам матеріального та процесуального права [9].

4) «для встановлення факту проживання чоловіка та жінки однією сім'єю без реєстрації шлюбу необхідною є наявність сукупності належних і допустимих доказів, які підтверджують сталі сімейні відносини, спільне проживання, ведення спільного господарства, наявність спільного бюджету та взаємних прав і обов'язків, притаманних подружжю». При цьому показання свідків, спільні фотографії, спільна участь у святкових заходах, спільний відпочинок чи перерахування коштів одним із партнерів іншому самі по собі не мають вирішального значення і не можуть бути єдиною підставою для визнання таких відносин фактичними шлюбними. Верховний Суд підкреслив, що оцінка доказів належить до дискреції суду, а відсутність підтверджень постійного спільного проживання, спільного господарства та набуття майна в інтересах сім'ї виключає можливість застосування положень статті 74 СК України та визнання майна об'єктом спільної сумісної власності осіб, які не перебували у зареєстрованому шлюбі [10; 11].

У соціально чутливих справах, пов'язаних із загибеллю військовослужбовців і необхідністю реалізації права на одноразову грошову допомогу, суди зберігають підхід, за яким факт проживання однією сім'єю встановлюється виключно за умови доведення сукупності ознак сталих сімейних відносин, притаманних подружжю [12].

У практиці судів трапляються випадки відмови у задоволенні заяв про встановлення факту проживання жінки та чоловіка однією сім'єю без реєстрації шлюбу. Однією з ключових підстав для такої відмови є перебування одного із заявлених партнерів у зареєстрованому шлюбі з іншою особою у той період, коли заявник стверджує про спільне проживання без шлюбу. Так, Черкаський апеляційний суд скасував рішення суду першої інстанції про задоволення відповідної заяви та ухвалив нове рішення, яким відмовив у її задоволенні, посилаючись на пріоритетність зареєстрованого шлюбу та принцип одношлюбності, закріплений у сімейному законодавстві України, зокрема статті 25 СК України [13].

На практиці досить часто виникають проблема визначення належності майна, набутого чоловіком і жінкою під час фактичних шлюбних відносин, а також порядку його поділу. У разі припинення фактичних шлюбних відносин для підтвердження спільності набутого майна колишні партнери часто звертаються до суду, насамперед з метою встановлення факту спільного проживання однією сім'єю. Надалі це надає можливість заінтересованій особі подати позов про поділ спільного майна. Водночас, якщо один із партнерів заперечує спільний характер майна, на нього покладається обов'язок довести в суді, що воно було придбане за його особисті кошти, а не за рахунок спільного бюджету. У цьому контексті заслуговує на увагу практика Верховного Суду, зокрема постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 19 лютого 2024 року у справі № 756/14908/20. У ній Суд зазначив, що проживання чоловіка та жінки однією сім'єю без державної реєстрації шлюбу є самостійною підставою для виникнення між ними певних прав та обов'язків, зокрема права спільної сумісної власності. Для встановлення такого факту необхідно оцінювати сукупність обставин, серед яких: спільне проживання, здійснення спільних витрат, ведення спільного господарства, наявність спільного бюджету, придбання майна

в інтересах сім'ї, а також існування між сторонами взаємних прав і обов'язків, характерних для подружжя [14].

Крім того, при розгляді справ про встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу суди повинні враховувати, що такі заяви можуть бути залишені без розгляду у порядку окремого провадження, якщо існує спір про право, зокрема щодо спадщини чи одноразової грошової допомоги. Суди повинні враховувати, що заперечення заінтересованих осіб (батьків, дітей, інших родичів загиблого військовослужбовця), які мають право на отримання одноразової грошової допомоги або є спадкоємцями майна померлого, створює підстави для відмови у встановленні факту проживання однією сім'єю без шлюбу в порядку окремого провадження. Водночас самі по собі заперечення органів, таких як Міноборони України чи ТЦК та СП, проти наявності права заявника на грошову допомогу не свідчать про існування спору про право [15].

Висновки. Судова практика показує, що для визнання проживання чоловіка та жінки однією сім'єю без шлюбу необхідним є наявність спільного проживання, ведення господарства, спільного бюджету та взаємних прав і обов'язків, притаманних подружжю. При цьому незначні ознаки спільного проживання, такі як спільні фотографії, разові перекази коштів чи спільні святкування, не є достатніми доказами. Ускладнюють процес встановлення факту також заперечення зацікавлених осіб, а також проблеми документального підтвердження фактів проживання через втрату документів у зоні бойових дій. У випадку наявності спору із зацікавленими особами, наприклад спадкоємцями, неможливим є розгляд справи у порядку окремого провадження. У процесі рекодифікації ЦК України пропонується розробниками закріпити термін «фактичний сімейний союз», який на нашу думку слід конкретизувати та уточнити, що для визнання фактичного сімейного союзу, чоловік та жінка не тільки не можуть перебувати у іншому зареєстрованому шлюбі, а також у «іншому фактичному сімейному союзі», що буде узгоджуватися із принципами та підходами, напрацьованими Європейською комісією із сімейного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.
2. Дякович М.М., Сенік С.В. Правове регулювання «фактичних шлюбних відносин». *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 2 (126). С. 37–43. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vvsu_2011_2_9.
3. Драч Н.І. Шлюб та фактичні шлюбні відносини: сучасний стан та перспективи розвитку правового регулювання. *Журнал східноєвропейського права*. 2025. № 138. С. 151-157. URL: <https://easternlaw.com.ua/uk/civilne-pravo-i-civilnij-proces-simejne-pravo-mizhnarodne-privatne-pravo/drach-n-i-shlyub-ta-faktichni-shlyubni-vidnosini-suchasnij-stan-ta-perspektivi-rozvitku-pravovogo-regulyuvannya>.
4. Рачинський Р.Ю. До проблеми квазішлюбних правовідносин. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2024. Випуск 86. Ч. 2. С. 201-206. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.31>.
5. Справа «Маймулахін і Марків проти України» (Заява № 75135/14). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_i96#Text.
6. Фактичні шлюбні відносини між особами однієї статі можуть бути визнані, якщо є докази спільного проживання – що і зробив Деснянський райсуд Києва. URL: <https://advokatpost.com/faktychni-shliubni-vidnosyny-mizh-osobamy-odniei-stati-mozhut-buty-vyznani-iaakshcho-ie-dokazy-spilnoho-prozhyvannia-shcho-i-zrobuv-desnianskyj-rajsud-kyieva>.
7. Постанова Верховного Суду від 24 квітня 2019 року у справі № 163/754/17 (провадження № 61-14555св18). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81425684>.
8. Постанова Верховного Суду від 12 грудня 2019 року у справі № 490/4949/17 (провадження № 61-46210св18). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86400911>.
9. Постанова Верховного Суду від 23 вересня 2019 року у справі № 279/2014/15-ц (провадження № 61-18588св18). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84545086>.
10. Постанова Верховного Суду від 12 грудня 2019 року у справі № 466/3769/16 (провадження № 61-5296св19). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86435491>.
11. Постанова Верховного Суду від 15 серпня 2019 року у справі № 588/350/15 (провадження № 61-30273св18). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/83666134>.

12. Постанова Миколаївського апеляційного суду від 30 жовтня 2024 року у справі № 481/289/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122768950>.
13. Постанова Черкаського апеляційного суду від 29 травня 2024 року у справі № 691/1151/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119411914>.
14. Постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 19 лютого 2024 року у справі № 756/14908/20. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=117111098>.
15. Постанова Верховного Суду від 20 листопада 2024 року у справі № 179/986/23. URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/123410474>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 03.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Менджул М.В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0